

Uddrag fra bogen *At skrive Holocaust – en introduktion til vidnesbyrdlitteraturen* af Morten Lassen, Museum Tusulanums Forlag 2011.

Vidnesbyrdlitteraturen

Vidnesbyrdet har en speciel rolle i det tyvende århundrede pga. de totalitære regimer. Disse styreformers undertrykkelse gjaldt ikke kun kroppen, men også bevidstheden og i sidste ende erindringen. Det særegne ved dem var, at de forsøgte at skrive historien om, de ændrede historiebøgerne og lod kendsgerninger forsvinde i det store tomme intet. Milan Kundera fortæller i et interview om grusomheden i at se sin egen centraleuropæiske kultur blive erstattet af en slavisk-sovjetisk *over night*.¹ Nationen Tjekkosllovakiet blev til en vasalstat og mistede sin sproglige, politiske, historiske og kulturelle identitet. Vidnesbyrdene vil ikke bare gøre opmærksom på krænkelserne, de vil også forsøge at bevare dem for eftertiden på trods af historieforfalskningen. Hvis ikke rædslerne beskrives, eksisterer de ikke, og så vil de heller ikke kunne stoppes eller mindes. Stalins første store udrensningebølge i 1929-30 var længe skjult for befolkningen pga. manglende vidnesbyrd. Ofrene var fortrinsvis bønder og dermed analfabeter. Moskva-processerne i 1936-37 derimod ramte mange intellektuelle og folk fra borgerskabet og vakte i sin tid øjeblikkelig opmærksomhed i resten af verden. Samme trang til at fortælle, til at bære vidnesbyrd, går igen i utallige Holocaust-vidnesbyrd. Angsten for glemsel, angsten for at verden ikke vil lytte, eller det værste, at man ikke vil tro dem, fordi de virker for ufattelige: I 1944 lykkedes det to slovakiske jøder at flygte fra Auschwitz, de afgav minutiøs beretning til de allierede om at der dagligt blev gasset ca. 10.000 jøder i lejren, men udover enkelte avisartikler skete der intet.² Den polske modstandsmand Jan Karski rejste allerede i 1942 til London for at fortælle om forholdene i Warszawa-ghettoen, men ingen troede ham. Nogle jødiske ledere i Ungarn holdt oplysninger om forestående deportationer tilbage, for ikke at skabe panik blandt de endnu levende jøder. Ingen grund til unødvendig lidelse. Den tyske SS-officer Gerstein overværede gasninger i Polen i 1942 og lækkede øjeblikkelig oplysninger til svenske og hollandske kontakter, men ingen troede ham. Ingen kunne fatte, at udryddelserne gjaldt *alle*.

Hvis man skal tale om et konstituerende gennembrud for vidnesbyrdlitteraturen, så er det 1. Verdenskrig, hvor en generation af gymnasiaster og universitetsstuderende forsøgte at give stemme til det chok-agtige møde med en krig, som var uden fortilfælde. Soldater var ikke længere

¹ Philip Roths interview med Milan Kundera i Philip Roth, *Shop Talk: a writer and his colleagues and their work*, Boston 2001.

² Se Peter Langwithz Smith: *Auschwitz - en beskrivelse*, København 2004, s. 198

analfabeter, som på Napoleons tid, men studerende fra Cambridge, Humboldt og Sorbonne. Rækken af vidnesbyrd fra 1. verdenskrig er derfor alenlang, og det specielle ved dem er, at der tale om yderst litterære vidnesbyrd. Paul Fussel viser i sit på mange måder banebrydende værk om vidnesbyrdlitteraturen *The Great War and Modern Memory* hvorledes mange af vidnesbyrdene er gennemsyret af 1800-tallets højstemte lyrik, de er fulde af klicheer om ”mørket som falder på”, rosa-violette skyer, og solnedgange, tusindvis af solnedgange. Sportsretorik finder han også mange eksempler på (en overgang var det mode at sparke en fodbold i retningen af fjenden i starten af et angreb, som var der tale om en fodboldkamp). Fussel konkluderer, at kun en analfabet eller en total uskolet soldat ville kunne fortælle om krigen, som den var, de fleste andre forsøgte at skrive stor litteratur og kopierede alt mellem Homer og Lord Byron. Den svenske historiker Peter Englund har skrevet, at måske er det sandeste vidnesbyrd det som skrives uden tanke på et publikum og derfor uden nogen form for selv-censur.³ Den eneste som kunne skrive *sandheden* om krigen var den ikke-belæste, den uden dannelse, som ikke ville søle alt ind i litteratur. (...)

I dag spiller vidnesbyrd en afgørende rolle i vores forhold til virkeligheden. I TV-avisen er det efterhånden utænkeligt at bringe et indslag uden at interviewe et øjenvidne, som "så det ske". Øjenvidnets kontakt til en uafrystelig virkelig begivenhed forlener det med en privilegeret position som giver dets stemme en særlig autoritet. I USA har vidnesbyrdet haft en afgørende betydning for de sorte, som derigennem kunne komme til orde i et samfund, som havde været udpræget eksklusiv over for sine minoriteter. Som øjenvidnet i en retssal vidner om uretfærdighed bidrog en lang række vidnesbyrd i USA til at befolkningen (the public) fik øje på de sortes kummerlige forhold og mangel på respekt og fundamentale borgerrettigheder.⁴ Vidnesbyrdet er ingen genre, det kan tage hvilken som helst form (dagbog, selvbiografi, mundtlig fortælling, interview, biografisk roman, lyrik etc.) og tematisere et hvilken som helst tema (social uretfærdighed, pædofili, misbrug etc.). Alligevel er der nogle fundamentale kendetegn.

Vidnesbyrdets væsenstræk og iboende problemer

Etymologisk har ordet "vidne" sin oprindelse i tallet tre, som på græsk hedder testi (heraf kommer testimony), hvilket refererer til dets juridiske status som tredjepart. "Ét vidne er intet vidne", hedder det helt tilbage til antikken. Vidner er altid upålidelige, de glemmer, overdriver eller husker forkert,

³ Peter Englund, "Blick och förbländing: Om vittneslitteraturens problem och möjligheter", foredrag fra 2001 (http://www.peterenglund.com/textarkiv/nobel_lecture.htm)

⁴ Se John Allen: *Homelessness in American Literature: Romanticism, Realism, and Testimony*, Routledge:London & New York 2004.

så det er ikke tilfældigt at Jesus valgte hele 12 vidner. Desværre stemmer deres vidnesbyrd heller ikke overens på alle punkter og man har brugt ikke så lidt tid på at udrede forbindelserne mellem de fire evangelier. Vidnets opgave i retssalen er at være så objektiv som overhovedet muligt. En dommer vil ikke høre hvordan et trafikuheld oplevedes, men udelukkende hvad der skete. Primo Levi har i et interview sagt om vidnesbyrdet *Hvis dette er et menneske* (1947), at det faktisk var skrevet "som et vidne i en retssal ville tale." Og videre: "Hvad jeg ønskede var at referere kendsgerninger."⁵ Øjenvidnets styrke er at være samtidig med begivenheden, men det kan også være dets svaghed, når det gælder overblik og vished. Mange dagbøger i tiden 1933-45 vidner om denne dobbelthed. På den ene side er de i dag fuldstændig unikke vidnesbyrd om hvorledes fx en jøde i Warszawa-ghettoen oplevede katastrofens tilstedeværelse og de daglige forværringer time for time, men samtidig er svagheden, at de ikke aner, hvad det er, der egentlig foregår omkring dem. I modsætning til de vidnesbyrd som skrives efter befrielsen, og som retrospektivt forstår i hvilken retning de første signaler peger hen.

Men hvordan står det til med neutraliteten efter at have gennemlevet Holocaust? Er det overhovedet muligt at forholde sig neutral til så radikale hændelser? Og her tænkes ikke bare på den naturlige hævnfølelse, nej, alene det at fortælle så præcist som muligt hvad der fandt sted, kort sagt at aflægge vidnesbyrd om det skete, er behæftet med store vanskeligheder. Psykiateren Dori Laub mener ligefrem, at der ikke eksisterer nogle vidner til Holocaust, eftersom alle der kom tæt på blev følelsesmæssigt involveret og dermed inhabile.⁶ Der gives ingen neutral tredjepart i denne sag, og det havde nok også været urimeligt at forvente andet af en Holocaust-overlevende. Ofte er øjenvidnerne mindre troværdige end de historiske fakta, som indsamles senere. Dem som er tættest på, har sværest ved at se klart.⁷

Når det gælder vidnesbyrdslitteraturen skabes der en autobiografisk pagt mellem vidnet og læseren. Det er nærmere reglen end undtagelsen, at vidnesbyrdforfatteren skriver en indledning, som hævder, at det følgende er intet andet end sandheden, og hvis læseren ikke finder grund til at betvivle sandhedsværdien, er pagten indgået. Er der derimod tale om et falsum, vil vidnesbyrdets autoritet øjeblikkelig undergraves. Det indtil

⁵ Fra et interview med Barbara Kleiner, se Primo Levi: *Samtaler og Interview 1963-1987*, s. 86

⁶ Shoshana Felman & Dori Laub: *Testimony. Crisis of witnessing in Literature, psychoanalysis, and History*, Routledge: New York & London 1992, s. 85.

⁷ Primo Levi skriver, at det væsentligste materiale til en rekonstruktion af sandheden om lejrene er de overlevendes erindringer, men at de bør læses med et kritisk øje: "De umenneskelige betingelser fangerne var underkastet, forhindrede dem i at danne sig et samlet billede af deres univers", *De druknede og de frelste*, side 11

videre mest "berømte" falsum er Benjamin Wilkomirskis bog *Brudstykker af en barndom* (da. 1996), som både blev solgt og læst som et autentisk vidnesbyrd om en barndom i en kz-lejr, indtil det kom frem, at Wilkomirski aldrig havde oplevet Holocaust på nært hold, men derimod opholdt sig i Schweiz under hele krigen. (...)

Overordnet kan man sige, at vidnesbyrdet besidder dels selvreference og dels kravet om troværdighed. Vidnesbyrdet gør krav på at blive taget alvorligt. Ofte kan vidnet ikke føre bevis, men kun sætte sin lid til at blive troet. Problemet er jo, at sproget mangler en markør for sandhed. Vi kan ikke udlede af en jeg-fortælling, om der er tale om fakta eller fiktion, selvbiografi eller roman, og derfor vil løggen eller fiktionen altid følge vidnesbyrdet som sin potentielle mulighed eller skygge.⁸ Dette forhold gør vidnesbyrdet skrøbeligt, det er simpelthen udleveret sin modtagers tiltro eller mistro. I nærværende undersøgelse af Holocaust-vidnesbyrd gør det ikke sagen lettere, at den erfaring som de overlevende vil vidne om, er så radikal anderledes fra den kendte verden, at chancen for ikke at blive troet er overhængende. Når Dante skulle gengive helvede i *Den guddommelige komedie* havde han den klare fordel, at der eksisterede en universel opfattelse af helvede. Anderledes når det tilværelsen i kz-lejrene, som brød med alle forestillinger og var uden fortilfælde. Her var der intet fælles kulturelt gods at trække på. Vidnesbyrdets "skandale" kan ikke rummes af fortolkningsfællesskabet, og vidnets ensomhed bliver dermed endnu større. (...)

Dette brud med fortolkningsfællesskabet betyder imidlertid, at vidnesbyrdet fjerner sig fra historieskrivningen og nærmer sig litteraturen. Netop vidnesbyrdets genremæssige position mellem fakta og fiktion har bevirket, at vidnesbyrdlitteraturen er blevet betragtet som en bastard, og hverken historie- eller litteraturvidenskaben har længe villet tage livtag med denne besværlige størrelse.⁹ Vidnesbyrdlitteraturens subjektive synsvinkel strider imod historikerens objektivitetskrav (kildegrundlaget er kort sagt upålideligt). For litteraten er det lige omvendt, her er det vidnesbyrdlitteraturens nære relation til historiske kendsgerninger, som reducerer den til "non-fiction" eller "literature of fact". Vidnesbyrdlitteraturens konstituerende egenskaber er kombinationen af *vidnesbyrd* (jeg var der, jeg så det, og jeg vil fortælle om det) og *litteratur* (genbeskrivelsen af virkeligheden), og det er den litterære gestaltning af en uformet voldsom erfaring, som bringer vidnesbyrdet i karambolage med spørgsmålet om fakta eller fiktion. Problemet er, som Langer skriver, at det er umuligt at undgå "det fantastiske" i en beskrivelse af Holocaust: "En kunst som forpligter sig på sandsynlighed vil ikke kunne genskabe den usandsynlige

⁸ Poul Behrendt, *Dobbeltkontrakten*, København 2005, s. 302

⁹ Se Peter Englund's foredrag fra 2001 (http://www.peterenglund.com/textarkiv/nobel_lecture.htm)

verden".¹⁰ Hvad stiller man op når den kendte virkelighed er blevet til en drøm mens mareriddet er blevet til virkelighed? Primo Levi vågner en nat ved at hans sengekammerat har mareridt, men han nænner ikke at vække ham til et endnu større mareridt. Skal læseren indfanges i denne verden, kræves det at forfatterens forestillingskraft træder til. Opgaven er at gøre noget virkeligt, som forekommer uvirkeligt. Og Langer spørger, er det Holocaust-forfatterens opgave *ikke* at blive forstået? Det er muligt at det bliver resultatet, men vi har netop set, at vidnesbyrdets fuldendelse finder sted i det moralske fællesskab med læseren.

Den talende og den lyttende er på en måde lige fremmede over for begivenheden, blot med den afgørende forskel, at vidnet bærer sporene efter erfaringen både på kroppen og i sit vidnesbyrd, som jo er mærket af begivenheden, der skal vidnes om.¹¹ (...)

Selv om vi betragter vidnet som et sandhedsvidne, som ikke må stå i vejen for sandheden, så kan vidnet når det gælder Holocaust - og alle andre begivenheden i øvrigt - ikke imitere virkeligheden 1:1, men derimod må det genskabe virkeligheden. Der vil altid være tale om en formidling, en mediering af begivenheden. Denne mediering betyder, at vidnets stemme, det subjektive, automatisk vil blande sig i vidnesbyrdet. Denne subjektivitet gør vidnet på den ene side juridisk set upålideligt; på den anden side er det netop stemmen, subjektiviteten, som giver det autenticitet. Det kan vi også kalde for vidnesbyrdforfatterens dilemma: Vidnet vil naturligvis skrive om det hun oplevede, og udtrykke i teksten både sig selv og begivenheden og give dem begge liv i teksten, men på den anden side, hvis vidnesbyrdet skal have en objektiv sandhedsværdi, er hun nødt til at fjerne sig selv fra teksten.

Vidnesbyrdets problematikker er på mange måder de samme, som dem man finder i selvbiografien, som gennem de seneste år har været genstand for en overvældende forskningsinteresse. Per Stounbjerg skriver i sin artikel "Lynlås i gylpen", at selvbiografien ikke rekonstruerer fortiden, den fortolker den: "Selvbiografien leder efter den røde tråd i livet, efter et plot. Og det kræver selektion, hvis det fortalte skal integreres i en sammenhængende tolkning."¹² Autobiografi kaldes selvbiografien ofte, men forskningen fokuserer altså nu mere på auto (subjektet) end på bios (referencen), dvs. mere på selvfrestillingen end på det levede liv: "Med tolkningen af selvbiografien når interessen for autos sin mest sofistikerede form. Man rekonstruerer ikke det levede liv, men fortællerens tricks. Det er ham, der er ovenpå. Livet er intet, det suveræne

¹⁰ Lawrence L. Langer, *The Holocaust and the Literary Imagination*, New Haven 1975, Imagination, s. 43

¹¹ For en glimrende introduktion til Agambens bog på dansk, se Stefan Iversens artikel "Mass-klo, Matisklo. En introduktion til vidnesbyrdets litteratur", i *Ophold. Giorgio Agambens litteraturfilosofi*, København 2003.

¹² Per Stounbjerg: "Lynlås i gylpen. Selvbiografiens forudsætninger og begrænsninger i litteraturvidenskabelig belysning", i *Passage* nr. 14/15, Århus 1993, s. 54

subjekt alt."¹³ Spørgsmålet er selvfølgelig bare hvor suverænt det subjekt egentlig er. Stounbjerg konkluderer, at selv om selvbiografien hævder at handle om forfatteren selv, er det ikke sikkert, at det er et sandt billede som præsenteres "som offentlig fremstilling kan de tjene mange andre mål end selverkendelse: poseren, hævn, selvafstraffelse, legitimation, selvtilsløring, selvforsvar etc."¹⁴ Den samme indvending må nævnes i forbindelse med vidnesbyrdlitteraturen, hvor man vælger det plot, den vinkel, den tone, som fremmer ens motiver bedst. (...)

¹³ Ibid. 54

¹⁴ Ibid. 54